

ШАҲАРЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ САЛОҲИЯТИ ЎСИШИНИ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ВА НАТИЖАЛАРИ

Турсунов Анвар Сайфуллаевич

Термиз иқтисодиёт ва сервис университети Тарих кафедраси

доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

avar061484@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-3517-1305>

UDK: 94(575,151)

Аннотация: Мақолада Янги Ўзбекистонда шаҳарларнинг маънавий салоҳияти ва урбанизация жараёнлари орқали ижтимоий-иқтисодий ривожланиши таҳлил қилинган. Мақолада Қашқадарё ва Сурхондарё шаҳарлари мисолида шаҳар аҳолисининг турмуш даражаси, меҳнат ҳақи, коммунал хизматлар ва ижтимоий ҳимоя тизимлари таҳлил қилинган. Мақола урбанизация жараёнлари ва шаҳарлар салоҳиятини илмий таҳлил қилиш, уларнинг ижтимоий ва иқтисодий натижаларини баҳолашга қаратилган.

Калит сўзлар: урбанизация, шаҳарлар салоҳияти, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, маданий ривожланиш, Қашқадарё ва Сурхондарё шаҳарлари, коммунал хизматлар.

Аннотация: В статье анализируется духовный потенциал городов и их социально-экономическое развитие через процессы урбанизации в Новом Узбекистане. На примере городов Кашкадарьи и Сурхандарьи рассматриваются уровень жизни городского населения, заработная плата, коммунальные услуги и системы социальной защиты. Статья направлена на научный анализ процессов урбанизации и потенциала городов, а также на оценку их социально-экономических результатов.

Ключевые слова: урбанизация, потенциал городов, социально-экономическое развитие, культурное развитие, города Кашкадарьи и Сурхандарьи, коммунальные услуги.

Abstract: This article analyzes the spiritual potential of cities and their socio-economic development through urbanization processes in New Uzbekistan. Using the examples of cities in Kashkadarya and Surkhandarya, the article

examines the living standards of urban populations, wages, communal services, and social protection systems. The article aims to provide a scientific analysis of urbanization processes and city potential, as well as to evaluate their social and economic outcomes.

Keywords: urbanization, city potential, socio-economic development, cultural development, cities of Kashkadarya and Surkhandarya, communal services.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Янги Ўзбекистон шароитда маънавий маданиятни юксалиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, давлат дастурлар асосида шаҳарларда ёш авлод учун моддий-маънавий имкониятларни яратиш беришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Энг муҳими ёшларни камол топиши учун шаҳарларда жамики иқтисодий-маданий шарт-шароитларни яратиш бериш бўйича босқичли ишлар бажарилиб, ёшларни тарбиялашда тарихий воқеяликни ҳолисона тушунтириш асосида ватанпарварлик ва инсонпарварлик ҳис-тўйғуларни шакллантириш муҳим аҳамиятга эгадир. Тарихий ҳақиқатни ёшлар онгига сингдириш, ўтмиш авлодлар томонидан яратилган моддий маънавий маданиятни тиклаш ҳамда ўргатиш учун тарих таълимни замонавий дунё андозаларга мос ҳолда ташкил этиш долзарб масаладир. Тарихий манбалар асосида ёшларга ўз яшаб, таълим олаётган ҳудудни маҳаллий манбаларга таянган ҳолда ўлка тарих ҳақида тушунчага эга бўлиши уларда маънавий муҳитни англаб олишга имконият яратади. Янги Ўзбекистонда жаҳон андозаларига мос, халқаро туризмини жалб этишга талаб даражасида жавоб берадиган шаҳарларини ҳар томонлама

ривожлантириш, айниқса Олий таълим соҳасида ислохотларни амалга оширишда шаҳарлар ҳал қилувчи омилига айланмоқда. Янги тараққиёт дастури асосида урбанизация жараёнлар янада ривожланиб, шаҳарлар иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий этган марказларга айланиб бормоқда. Чунки, шаҳарлар мустақиллик туфайли қадимий шаҳарлар янги замонавий цивилизация марказларига айланди. Юксак маънавиятли ёшларга урбанизация жараёнларнинг пайдо бўлиши, унинг жамият тараққиётидаги ўрнига оид тушунчаларни изоҳлаб бериш муҳим аҳамиятга эгадир.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Урбанизация – тарихий ривожланиш асосида шаклланган, жамият босқичлари ва ҳудудий меҳнат тақсимооти натижасида содир бўлган кўп қиррали ижтимоий-иқтисодий, демографик ва географик жараёндир. Урбанизациянинг демографик- статистик тушунчаси дунёда, алоҳида ҳудудларда, давлатларда шаҳарлар ва шаҳар аҳолиси салмоғининг кўпайиб боришини англатади[2:173,1:174]. Мустақиллик арафасида мамлакатимизнинг иқтисодий қудратини оширадиган шаҳарларга алоҳида эътибор қаратиш зарурлигини Тошкент шаҳри мисолида қайд этилган ушбу фикр, жумладан, жанубий шаҳарлар учун ҳам аҳамиятлидир. Чунки жанубий шаҳарлар ҳам ўзининг меъморий услуби, маданий тараққиёти билан қадимий маданият марказларидан ҳисобланиб келган. Шаҳарларнинг ташкил топиши учун зарур бўлган омилларга, яъни аҳоли сони, ҳудуд, географик жойлашув, тупроқ таркиби ва ер қатламининг зичлиги, экологик муҳит, шамол йўналиши, шаҳарнинг иқтисодини ҳал қилувчи хом ашё, саноат корхоналарининг ривожланиши билан боғлиқ манбалар, ичимлик суви, ёқилғи таъминоти, энергия манбаси, савдо-сотиқ билан таъминланиши, табиий офатлардан ҳимоя қилиш, шаҳардан чиқиндиларни олиб чиқиш, ҳарбий стратегик аҳамияти, йўл қурилиши ва транспорт тармоқларининг таъминланиши каби масалаларга умуман эътибор берилмасдан режасиз шаҳарлар ташкил қилинган эди. Натижада 1960-1990

йилларда республикада урбанизация жараёни тез ривожланди. Шаҳар аҳолисининг жуда тез суръат билан кўпайган даври 1970-1980 йилларга тўғри келди. Ушбу даврда Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг ўртача йиллик кўпайиши 200 минг кишини ташкил этган[1:174].

Жанубий шаҳарлар мустақиллик йилларида ривожланди, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий этди, ички ва ташқи иқтисодий-савдо алоқалари ривожланиб, савдо-сотиқ билан шуғулланувчи кишилар-савдогарлар қатлами пайдо бўлди. Урбанизация жараёнларининг тарихий таҳлилидан шу нарсга аён кўринадики, мустақиллик йилларида, Қашқадарё ва Сурхондарё вилояти шаҳарлари табиий бойликларни, янги ерларни ўзлаштириш ҳисобидан тараққий этиб, маъмурий, иқтисодий жиҳатдан мукамал ривожланди. Энг муҳими, Қарши, Термиз, Денов, Шаҳрисабз халқаро савдо алоқалари ривожланган шаҳарларга айланиб, Ўзбекистонда урбанизация жараёнларининг кучайиб боришига тўртки бўлди.

Энг муҳими, савдо алоқаларининг кенгайиши, хунармандчилик тармоқларининг ривожланиши, сув ҳавзаларига яқин унумдор ерларнинг тўлиқ ўзлаштирилиши ва бошқалар шаҳар маданиятининг гуллаб-яшнашига олиб келди. Шаҳарларнинг маданияти ва шаҳарликларнинг турмуш тарзи қишлоқларга ҳам кенг ёйила борди[2:15].

Шуни алоҳида таъкидлаш керак, Янги Ўзбекистонда замонавий шаҳарсозликнинг урбанизация жараёнларининг аҳамияти ортиб бориб, шаҳарларнинг ривожланишига олиб келган ижтимоий ва иқтисодий омиллар энг аввало, марказлашган иқтисодий ва сиёсий ҳокимиятнинг мустаҳкамланишига ҳамда уларнинг иқтисодий ихтисослашишига алоқадордир. Бу омиллар шаҳарларнинг тарихий-маданий марказлар сифатидаги аҳамиятини оширади, уларнинг янада тараққий этишига тўртки беради. Шу нуқтаи назардан қараганда, Қарши, Шаҳрисабз, Денов, Ғузор, Бойсун, Жарқўрғон, Шеробод каби шаҳарлар иқтисодий жиҳатдан

ихтисослашди. Ижтимоий турмуш тарзи яхшиланди, шаҳар ва қишлоқларда савдо-сотиқ, ҳунармандчилик тикланиб, ривожланди, кичик ва қўшма корхоналар пайдо бўлди ҳамда тадбиркорликни шаклланиши, замонавий ишлаб чиқариш тараққий этилди. Урбанизация бу жамият тараққиётида тарихий ривожланишнинг муҳим омили бўлган шаҳарлар ўрнининг ошиб бориши демакдир. Шунга кўра, ижтимоий-иқтисодий тараққиётни, аҳолининг демографик таркибини, унинг турмуш тарзини, маданиятини, ишлаб чиқариш кучларини, аҳолининг жойлашувини таҳлил этиш муҳим илмий хулосалар беради[3:224]. Маълумки, шаҳар-бу, кўп тармоқли ижтимоий алоқаларнинг мураккаб тизимидир. Мустақиллик йилларида шаҳарларнинг ривожланиш жараёнида кўпгина вазифалар ўзгарди, айрим вазифалар йўқолиб, баъзилари эса такомиллашди. Бу жараёнда етакчи вазифалар-аҳоли яшаш жойи, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик кабилар сақланиб қолади[4:104]. Мустақиллик йилларида ижтимоий-иқтисодий заруратдан келиб чиқиб, шаҳарларнинг ишлаб чиқариш имкониятларини жадал ривожлантириш, ислохотлар самарадорлигини таъминлаш муҳим вазифадир. Урбанизация жараёнларининг асосий вазифалари ҳақида тўхталганда, маълум бир ҳудуднинг тарихий-маданий ривожланишида жамият тараққиётига таъсир этувчи омиллар мажмуи ҳам кузатилади. Чунки бу жараён иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, демографик ва ниҳоят, экологик омилларга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб бормоқда. Мазкур омилларнинг таъсирига қараб алоҳида шаҳарларнинг етакчи вазифаларга қўшилиши ёки ажралиш жараёнлари юзага келади.

Шаҳар-инсониятнинг қадимги ва шу билан бирга, энг замонавий ҳудудий жойлашув шаклидир. Шунингдек, шаҳар инсон томонидан бунёд этилган ҳаётий зарурат бўлиб, одамларнинг ҳар томонлама фаолият кўрсатиши учун ўта муҳимдир. Шаҳар –меъморчилик ва қурилиш фаолиятининг нисбатан юқори ва мураккаб кўриниши бўлиб, унда ишлаб чиқариш

кучлари, маданий анъаналар, ихтисослашган ҳунармандчилик, диний ва дунёвий иншоотлар ҳамда савдо-сотиқ марказлашган бўлади. Аниқ тарихий-маданий шароитларда шаҳар маданиятининг шаклланиши ижтимоий-иқтисодий (ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши), ҳарбий-сиёсий (мудофаа иншоотларига бўлган эҳтиёж) ва бошқарув (бошқарув тизимининг ажралиши) тартибларнинг мавжудлиги билан узвий боғлиқдир;

Жамият ҳаётида меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, ўтроқ деҳқончиликнинг тараққий этиши, ихтисослашган ҳунармандчилик ҳамда ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг ривожланиши каби омиллар жаҳон тарихидаги илк шаҳарлар пайдо бўлиши учун ҳам хосдир[5:30].

Ўзбекистондаги шаҳарсозлик маданияти ўзига хос йўналиш бўйича ривожланган бўлса-да, кўп ҳолларда бир-бири билан ўхшашлик топади. Шаҳар-бу, инсон томонидан табиий яратилган ҳаётий зарурат бўлиб, унинг турли томонлама фаолият кўрсатиши учун ўта муҳимдир. Жамият тараққиёти натижасида шаҳар шаклланади, ривожланади ва кенгайиб боради[3:224]. Шаҳар-меъморчилик ва қурилиш фаолиятининг нисбатан юқори ва мураккаб кўринишидир. Айнан шунинг учун ҳам шаҳарларнинг пайдо бўлиши меъморчилик иншоотларнинг қад кўтариши билан бевосита боғлиқдир. Шаҳар-бу кўп режали, мураккаб тузилишга эга ҳудуд бўлиб, бу ерда ишлаб чиқариш кучлари, маданий анъаналар, ихтисослашган ҳунармандчилик кабилар марказлашади[6:202-204].

Тараққиёт стратегияси дастурларда қабул қилинган вазифалар натижасида Қашқадарё ва Сурхондарё шаҳарларида ўсиб келаётган ёш авлод тақдирини ўйлаб катта ишлар қилинди. 2020 йилда жанубий шаҳарларда алоқа хизматини йўлга қўйиш, замонавий алоқа воситаларни ўрнатиш, аҳолини талаб-эҳтиёжларидан келиб чиқиб, янги хизмат турларини йўлга қўйилди. 2020 йил Термиз аҳолисига хизмат кўрсатиш 330,0 млн сўмни ташкил этиб, 2020 йилга нисбатан ўсиш суръати 132,9 фоизни ташкил этди. Шундан 48,8 млн сўми аҳолига хизмат қилиш

натijasida қўлга киритилиб, бу соҳадаги хизмат 2020 йилга нисбатан 160,5 фоизга ўсди. Ушбу амалга оширилган хизмат турларини бажаришда Термиз шаҳридаги «Сурхондарё телеком» ДП нинг халқ хўжалигига хизмат кўрсатиш туфайли амалга оширган даромади 241,3 млн сўм (120,9 фоиз), аҳолига хизмат кўрсатишдан олинган даромад 40,4 млн сўм (169,3 фоиз) га амалга оширилган бўлса, Термиз шаҳридаги «Сурхондарё почтаси» давлат акциядорлик жамиятининг хизмат натижасига олган фойдаси 88,7 млн сўм (182,0 фоиз), аҳолига хизмат кўрсатиш туфайли олган фойдаси 8,4 млн сўм (127,1 фоиз)ни ташкил этди[7].

Шаҳарларда ўртача иш ҳақи 1995 йилда 869,5 сўмни, 1996 йил 1759,8 сўмни, ўртача ўсиш 202,4 фоизни ташкил этган бўлса, жумладан, саноатда ўртача иш ҳақи 1995 йил 1200 сўмни, 1996 йил 2481,9 сўмни, ўртача ўсиш 206,8 сўмни, қурилишда ўртача иш ҳақи 1995 йил 1201 сўмни, 1996 йил 2460,1 сўмни, ўртача ўсиши 204,8 фоизни, транспортда ўртача ойлик иш ҳақи 1332 сўмни, 1996 йилда 2573,9 сўмни, ўртача ўсиши 193,2 фоизни, аҳоли ўртача ойлик иш ҳақи 1995 йил 1286 сўмни, 2010 йилда 246,8 сўмни, ўртача ўсиши 188,7 фоизни, савдо ва умумий овқатланишда ўртача иш ҳақи 2015 йил 536,3 сўмлик, 2020 йил 1229,1 сўмни, ўртача ўсиш 229,6 фоизни ташкил этди[8]. Шаҳарларда турмуш тарзи яхшиланиб, шаҳар аҳолиси таркиб ва касб йўналиши бўйича хизмат қилиш турлари ўсиб, хизмат турлари кўпайиб бориш натижасида шаҳарликларнинг ижтимоий турмуш тарзи анча юксалди[9].

Демографик ҳолат ўрганилиб, ҳар бир қатлам эҳтиёжидан келиб чиқиб, ижтимоий ҳимоя тадбирлари босқичма-босқич, мақсадли йўналтирилди. Қашқадарё шаҳарларида 1997 йилда кам даромадли оилаларни ижтимоий ҳимоялаш учун 171,5 млн. сўм моддий ёрдам, 187 минг нафақахўрларга 350 минг сўм сарфланди. 2020 йил ижтимоий таъминот тизими орқали 3643 млн. сўм ўтказилди[10].

Ўзбекистоннинг жанубий шаҳарларида аҳолининг турмуш даражаси пастлигининг асосий сабабларидан бири ижтимоий

ислохотларнинг орқада қолиши эди. Шаҳар аҳолиси учун коммунал қулайликлар яратиш, тиббий хизмат, халқ таълими, маданий-маиший хизмат кўрсатишдаги муаммолар, ўз навбатида, кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига тўсқинлик қилмоқда эди.

Аҳолини газ, ичимлик сув, кундалик эҳтиёжлар билан таъминлаш учун Қашқадарё шаҳарлари аҳолисининг жойлашиши ўрганиб чиқилди. Турмуш даражаси, хизмат турлари, ҳимоя воситалари таҳлил қилинди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, 2020 йилда вилоят аҳолисининг 15,0 фоизи шаҳарларда, 38,0 фоизи туман марказларида яшар экан. Уларни газ, ичимлик сув, озиқ-овқат ва кундалик эҳтиёжлар билан таъминлаш муаммолари ўрганилди[11]. Таҳлилий хулосалардан сўнг минтақада ижтимоий – сиёсий барқарорликни таъминлайдиган чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида нафақадагилар ҳам ижтимоий ҳимоялаш учун уч тоифага ажратилиб, босқичма-босқич ўртача пенсия миқдори ошириб борилди. Ўзбекистонда ўртача нафақа миқдори 2003 йил 15987 сўмни ташкил этган бўлса, 2020 йилга келиб, 37548 сўмга тўғри келди[12].

Сурхондарё ва Қашқадарё шаҳарларининг ижтимоий ҳаётида катта ўзгаришлар юзага келди. Энг асосийси, бу шаҳарларда мулкдорлар синфи шаклланди. Кўмакка муҳтож оилаларга моддий ёрдам беришда уларнинг ўрни бекиёс бўлди. Бу ишларни ташкил этишда ўзини-ўзи бошқаришнинг ноёб тузилмаси бўлган маҳалла институти имконияти кенг бўлиб, ундан фойдаланиш ўзини оқлади. Кам таъминланган ва кўп болали ёрдамга муҳтож оилаларга моддий ёрдам тўловларини молиялаштиришнинг асосий манбаси республика бюджети бўлиши билан бирга, бу борада маҳаллий бюджет ҳам ўзига хос ўрин тутди. Индексацияланган пул маблағларининг берилга бошлаши инсонпарвар сиёсатнинг ёрқин намунаси бўлди.

Жанубий шаҳарларда ижтимоий турмуш тарзини яхшилаш масаласида муҳим чора-тадбирлар бажарилиб, 2005 йилда аҳоли

жон бошига ўртача иш ҳақи миқдори 156 минг 104 сўми ташкил этиб, 2004 йилга нисбатан 191,8 фоизга ўсди. Жанубий шаҳарларнинг маҳаллий бюджет даромади 6 млрд. 190,6 млн сўми ташкил қилди. Жанубий шаҳарларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Шахсий ёрдамчи, фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтириш тўғрисида»ги қарори асосида 30 та кам таъминланган оилаларга бепул қорамол тарқатилди. 23 та оилага 32 млн 200 минг сўм миқдорида кредит маблағлар берилди. Термиз шаҳрида ижтимоий ҳимоя нуқтаи назаридан 2020 йил 3657 та янги ишчи ўринлари яратилди. 121 минг аҳоли истиқомат қилиб, 500 дан ортиқ корхона, муассаса, таълим-тарбия масканлари мавжуд эди[13].

2020 йилга доир маълумотларга кўра,

Қашқадарё шаҳарларида 563,3 минг нафар оила истиқомат қилган. 2020 йил мобайнида Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор, Муборак, Китоб, Косон шаҳарларида жами 114,6 минг оилага 9,5 миллиард сўмлик моддий ёрдам кўрсатилган. Мингдан ортиқ ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш мақсадида, тижорат банклари томонидан 2 миллиард 134,1 миллион сўм имтиёзли кредит берилган[14].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, урбанизация жараёнларининг илмий ўрганилиши натижасида шаҳарларнинг келиб чиқиши, уларнинг ижтимоий – иқтисодий омиллари, маданий-сиёсий тараққиётдаги ўрни, даврлар ўтиши билан босқичма-босқич ривожланиши билан боғлиқ ҳолатлар қайд этиб ўтилди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари; тарих ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. -Тошкент: 2007. 30-31 март. 1-қисм. – Б. 173-174.
2. Аҳмедов. Э.А. Ўзбекистон шаҳарлари. -Тошкент: Ўзбекистон, 1991. - Б. 13-14, 15.
3. «Урбанизационные процессы в Узбекистане: история и современность» Материалы Международной научно-практической конференции, -Ташкент: 30-31 марта, 2007. - С. 224.
4. «Урбанизационные процессы в Узбекистане: история и современность» Материалы Международной научно-практической конференции, -Ташкент: 30-31 марта, 2007. - С. 104.
5. Турсунов С.Н. Ривожланган социализм шароитида Ўзбекистон ССР шаҳарларининг ривожланиш факторлари характеристикаси // -Тошкент: Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1984. №12, - Б. 30.
6. Эшов Б. Ўрта Осиёнинг қадимга шаҳарлари тарихи. -Тошкент: Fan va texnologiya, 2008. - Б. 202-204.
7. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 313-фонд, 1-рўйхат, 19-иш, 34-варақ.
8. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги истиқболни белгилаш ва статистика бош бошқармаси. -Термиз: 1997. 1 июл. 18 бет.
9. ЎзМА, 7-фонд, М-1-рўйхат, 712-иш, 86-варақлар.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви, 829-фонд, 8-рўйхат, 37-иш. 47-варақ.
11. Қашқадарё вилояти статистика бош бошқармаси. -Қарши: 2020 й. 45 б.
12. Сурхондарё вилояти статистика бош бошқармаси. -Термиз: 2020 й. 142 б.
13. ЎзМА, 7-фонд, 1-рўйхат, 1172-иш, 23-варақ.
14. Қашқадарё вилояти статистика бош бошқармаси. -Қарши: 2021 й. 23 б.